

Manzura ABJALOVA

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

E-mail: abjalova.manzura@gmail.com

0000-0002-1927-2669

Fayiza TURSUNBOYEVA

Tadqiqotchi

E-mail: fayizatorsunboyeva@gmail.com

0009-0003-4266-0541

DINIY MATNLAR KORPUSI UCHUN IZOHTALAB SO‘ZLARNI SEMANTIK TAVSIFLASH USULLARI

Annotatsiya. Diniy matnlar korpusi qayta ishlangan diniy matnlardan iborat tizim hisoblanib, uning yaratilishi diniy matn mazmunini tushunish, avtomatik semantik tahlil, mashina tarjimasini amalga oshirish kabi masalalar ishini takomillashtirishga omil bo‘ladi. Shuningdek, qidiruv tizimlari va tarjimon tizimlarida diniy matnlar bilan bog‘liq so‘rov va tarjima sifatining oshirilishi, katta ma‘lumotlar bazasining takomillashuviga erishiladi. Leksikografiya, ontologiya kabi tadqiqotlarning samarali bo‘lishiga obyekt bo‘la oladi. Maqolada diniy matnlar korpusi uchun islomshunos olim Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning “Sahihul Buxoriy” 1-juz (2019) nashri asosida o‘rganilgan 428 ta lug‘aviy birlik tadqiqining orasidan semantik maydon, semantik guruhlar ko‘rsatilib, mazkur lug‘aviy birliklarning semantik teglanishi ochib berilgan. Shuningdek, maqolada diniy matnlarda eng ko‘p uchraydigan so‘zlardan “Kitob” va “Hadis” lug‘aviy birliklari korpus lingvistikasining mavzuviy guurhlashtirish, semantik teglash, kalit so‘zlar va so‘z birikmlari asosida tahlil qilish metodlariga tayangan holda tadqiq qilindi. Tadqiqot natijasida jami jami 17 ta mavzuviy guruhlar shakllantirildi. Ushbu tadqiqotda tahlil qilingan semantik muammolar va semantik tavsiflash metodlari korpus lingvistikasiga doir tahlil va metodlogiyalarda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Korpus lingvistikasi, semantika, semantik tavsif, semantik tavsiflash metodlari, chastota, teglash, diniy matnlar, semantik munosabat, funksionimiya, hadis, kitob

METHODS FOR SEMANTIC ANNOTATION OF WORDS FOR A CORPUS OF RELIGIOUS TEXTS

Abstract. A corpus of religious texts is a system of processed religious texts, and its creation will be a factor in improving the work on issues such as understanding the content of religious texts, automatic semantic analysis, and machine translation. It will also improve the quality of queries and translations related to religious texts in search engines and translation systems and improve the large database. It can be an object for effective research such as lexicography and ontology. The article shows the semantic field and semantic groups among the 428 lexical units studied for the corpus of religious texts based on the publication of the Islamic scholar Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf’s “Sahihul Bukhari” 1-juz (2019) and reveals the semantic labeling of these lexical units. Also, the article studies the lexical units “Book” and “Hadith”, which are the most frequently occurring words in religious texts, based on thematic grouping, semantic tagging, and analysis based on keywords and word combinations. As a result of the study, a total of 17 thematic groups were formed. The semantic problems and semantic description methods analyzed in this study are the most important factor in corpus linguistics analysis and methodologies.

Keywords: Corpus linguistics, semantics, semantic description, semantic description methods, frequency, tagging, religious texts, semantic relation, functoriality

Tilning shakllanishi va rivojlanishida jamiyatning o'zni beqiyos, xususan, insoniyat bilan chambarchas bog'liq bo'lgan dinning ta'sirini alohida e'tirof etmasdan iloj yo'q. Tabiiy tillarning aksarining negizida bu ta'sirni topish mumkin. Jumladan, o'zbek tili ham bundan mustasno emas. Yurtimizda yetishib chiqqan islom dinining eng yirik olimlari Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy [1] kabi islomiy bilimlar ulamolarining asarlari tilimiz rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan va bo'lib kelmoqda.

Til korpuslari semantik tahlillar uchun boy ma'lumotlar manbai sanalib, shu sababdan ham bugungi kunda semantik nazariyaning chuqur va keng tadqiq qilinishi boshlandi [2]. Semantik tavsiflash ayni to'rtinchi sanoat inqilobi davrida [3 :154-172] juda muhim elementlardan hisoblanadi. Bu orqali qidiruv tizimlari, web xizmatlardan foydalanishni avtomatik tahlil qilgan holda integratsiyani osonlashtirish mumkin [4]. Shuningdek, til korpuslari mashina tarjimai, til muhandisligi, axborot qidirish, leksik tahlil, leksikografiya kabi lingvistik tadqiqotlarga ham boy manba bo'lib xizmat qiladi [5: 135-171]. Aynan semantik tadqiqotlar jamlangan maqsadli til korpuslari esa raqamli lingvistika rivojida alohida qiymatga ega (masalan: SemOntoCor, Alisher Navoiy g'azallarining semantik bazasi).

Har bir tilning leksik-semantik tizimida u yoki bu denotat (voqelikdagi aynan bir narsa) nomining alohida-alohida lug'aviy birliklar yordamida ifodalanishi mazkur so'zlar ifodalab kelgan denotatlarning shu xalqning hayoti, turmush tarzi, xo'jaligi, ijtimoiy ishlab chiqarishda qanday ahamiyatga ega ekanligi bilan belgilanadi [6:10]. Xuddi shuningdek, diniy matnlarda uchraydigan o'ziga xos denotatlar ham lug'aviy ma'nosidan tashqari turli kontekstlarda turli mazmunga ega bo'ladi. Va bu mazmunlarda nafaqat xalqning, balki shu mazmunga asos bo'lgan dinning ta'sirini ham chuqur ifodalaydi. Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, O'zbekistonda islom dini qariyb 15 asrlik tarixga ega bo'lib, arab tilining o'troq aholi leksikasidagi o'zni juda katta. Yer yuzida islom dini keng tarqalganligiga qaramasdan, arab tili dunyosida korpus lingvistikasi ingliz tili korpus lingvistikasi darajasida taraqqiy etmayapti. Buning sabablari sifatida lingvist olim O. Ismoil arab tilining o'ziga xos tomonlari – flektivligi, bosh harflarning mavjud emasligi, unilarning harf bilan ifoda etilmasligi, tilning morfologik xususiyatlari kabilarni qayd etadi [7]. Shuningdek, diniy matnlarda uchraydigan izohtalab lug'aviy birliklarni semantik tavsiflash ehtiyoji ushbu so'zlarning asrlar davomida iste'moldan chiqishi, xos doiralarda o'rganilishi, shuningdek, manbalar bilan birgalikda lingvistik tadqiqotlar yetishmasligi ham rivojlanishni ortga surmoqda.

Mazkur bo'shliqni to'ldirish uchun bugungi kunda diniy matnlardagi izohtalab so'zlarning kontekstual-semantik izohini hech bir lug'atsiz joriy vaqtda, tezkor (interaktiv tarzda) bilish va shunday so'zning diniy matndagi ma'nosini anglashi uchun diniy matnlar korpusi va uning semantik tavsiflar bazasi muhim sanaladi. Diniy matnlarda, xususan, hadislarda shunday so'zlar borki, ularni bugungi kun o'quvchisi maxsus lug'atlarisiz tushunishga qiynaladi. Ular tadqiqotimizda izohtalab so'z birikmali termini bilan ifodalandi. Ushbu maqola diniy matnlardagi izohtalab lug'aviy birliklarga semantik tavsif berish metodlarini ochib berishga qaratilgan.

Maqola mohiyatini ochishda islomiy bilimlar olimi shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning "Sahihul Buxoriy", 1-juz asari asos qilib olindi. Shuningdek maqolada kalit so'zlar va so'z birikmalar tahlili, mavzuviy modellashirish, semantik teglash kabi metodlardan foydalangan holda natijalar taqdim qilindi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Korpus lingvistikasida semantik tadqiqotlar endi rivojlanayotganligi bois bu doirada manbalar kamyob hisoblanadi. Ammo bu yo'q degani emas. Jumladan kognitiv lingvistika nazariyasini o'rgangan professor Glynn D. semantik tadqiqotlarda til korpuslardan foydalanishning ahamiyati va texnikalarini tahlil qilgan bo'lib, korpusga asoslangan holda semantik tadqiqotlar uchun metodologik yonashuv va texnikalar ishlab chiqdi. Glynn D korpusda semantik metodologik yondashuvning 2 xil turini taqdim etadi. Shuningdek, bu borada tilshunos olimlar Stefanowitsch and Griesning har ikki turning alohida

xususiyatlarini saqlab qolgan holda umumlashtirish mumkinligi nazariyasini qo‘shimcha qilib o‘tish lozim.

Korpus lingvistikasida teologik matnlardagi izohtalab so‘zlarni semantik tavsiflash uchun kontekstning zamoni va makoniga, matnga singib ketgan qadriyatlarga asoslanish o‘rinlidir. Bu borada tilshunos olimlardan Muhammad Alqarni aynan diniy matnlarda kalit so‘zlar yoki so‘z birikmalari asosida semantik izoh berishni amaliy tadqiq qilgan bo‘lib, u o‘z maqolasida ushbu metodni Qur‘oni karim matnlarida qo‘llash borasidagi qiyinchiliklariga to‘xtalib o‘tgan. Olimning ta‘kidlashicha, Qur‘oni karimning 6236 oyatida kelgan so‘zlar va so‘z birikmalari har biri alohida semantik tavsiflashni talab qiladi. Ayniqsa, bu jarayon kompyuter lingvistikasida alohida qiymatga ega [8].

Shuningdek, Altmeyer, S., Klein, C kabi olimlar diniy so‘zlar orasidagi nozik semantik va grammatik farqlarni o‘rgangan holda so‘zlarni semantik maydon va shakl jihatidan tavsiflash metodini o‘z ilmiy nazariyalarida ifodalagan [9].

Lingvistik matnlarda, xususan, diniy manbalarda mavzulashtirish uslubi ko‘plab ilmiy muammolarga amaliy yechim bo‘la oladi. Bu borada Mahit Nandan A.D, Ishan Godbole, Pranav M Kapparad, and Shrutilipi Bhattacharjee kabi olimlar Qur‘oni karim, Bibliya va Gita kabi ilohiy kitoblar doirasida qiyosiy tahlildan foydalangan holda mavzuiy modellashtirish uslubini muvaffaqiyatli isbotgan [10:1-10].

Bundan tashqari, diniy matnlar doirasida semantik tadqiqot olib borish jarayonida semantik annotatsiya va semantik teglash eng muhim usullardan biri sanaladi. Alohida ta‘kidlash lozimki, bir dinning turli makonlardagi zohiriy o‘xshash so‘z yoki so‘z birikmalari turli hududlarda boshqa-boshqa mazmunga ega bo‘lishi mumkin. Xuddi shu nazariyani ilgari surgan olimlar Altmeyer, S., Klein, C. Amerika va Germaniya xalqlarining leksikasidagi bir so‘zning ikki hududga xos nozik semantik ma’nolarini tadqiq qilgan [11]. Ayni shu metodni islomiy matnlarda ham qo‘llash mumkin. Islomiy lug‘aviy birliklar zamon va makonda shu jamiyatga xos bo‘lgan o‘ziga xos urf-odatlar, qadriyatlar, zamonlar osha duch kelgan leksik va semantik o‘zgarishlar tufayli alohida semantik tavsifni talab qiladi.

Shu o‘rinda, arab tilining tarixiy semantikasi uchun korpus lingvistik vositalar mavzusi doirasida ilmiy ishlar olib borgan olim Ismail. O. arab tilining ayrim so‘zlari semantikasi davrlar mobaynida semantik o‘zgarishga uchragani va ayni zamonda taqazo qilayotgan ma’nolarini korpus lingvistikasida ifodalash uslublarini tadqiq qilgan. [12]. Quyidagi 1-chizmada olimlar tadqiq qilgan semantik tavsiflash metodlari interaktiv tarzda taqim etildi.

METOD

Ushbu tadqiqotda semantik tavsiflash metodlaridan kalit so‘zlar va so‘z birikmalar tahlili, mavzuiy modellashtirish, semantik teglash usullariga tayangan holda korpus lingvistikasida diniy matnlarni semantik tavsiflashning usullari tadqiq qilindi. Tahlil qilingan lug‘aviy birliklarning semantik maydoni, chastotasi aniqlandi. Izohtalab lug‘aviy birliklarga kontekstual semantik izoh taqdim qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJA

Diniy matnlarni o‘qib tushunish, notanish lug‘aviy birliklarni kontekstga ko‘ra mohiyatan to‘g‘ri tushunishda filologik korpuslarni yaratish muhimdir. Bu yo‘lda eng muhim diniy manbalardan biri “Sahihul Buxoriy” va undagi izohtalab so‘zlarni semantik teglash va tavsiflash muhim vazifalardan sanaladi. Tadqiqot davomida asarda aniqlangan 428 ta izohtalab lug‘aviy birliklar semantik guruhga ajratilib, maxsus kodlar bilan teglandi.

<i>Semantik teglash</i>	<i>Semantik lug‘aviy birliklar</i>
t:prophecynames	Nabiy, Rasul, Rasululloh
t:duo	Roziyallohu anhu, roziyallohu anhum, rohimahulloh
t:booknames	“Sahihi Buxoriy”, “Sahihi Muslim”, “Sunani Abu Dovud”, “Jome’I Termiziy”, “Mujtaboi Nasoiy”, “Sunani ibn Moja”, “Muvattoi Molik”, “Sunani Dorimiy”, “Sahihi ibn Hibbon”, “Oltin Silsila”
t:proficents	Imom, muftiy, muhaddis, muhaddis hofiz
t:psotions	Imom, muftiy
t:amalatypes	Harom, vojib
t:Quranparts	Oyat, sura

1-jadval. Izohtalab so‘zlarning semantik teglanishi

Teglash davomida “Sahihul Buxoriy” 1-juzida o‘rganilgan izohtalab lug‘aviy birliklar orasidan 10 ta leksik-semantik guruh ajratilib, teglandi. 1-jadvalda ilova qilinganidek, **t:namesofAllah** tegida 428 ta lug‘aviy birlik orasidan aniqlangan Alloh so‘zining 7 ta ma‘nodoshlari o‘z ifodasini topdi. Islom dinining muqaddas kitobi – Qur‘onning turli nomlari esa **t:namesofHolyQuran** tegiga joylandi. Shuningdek, asarning o‘rganilgan qismida Qur‘oni karimning 5 ta suralari nomlari ham o‘z ifodasini topgan bo‘lib, bu nomlar: *Nahl, Niso, Hashr, Najm, Nur* kabi sura nomlari **t:surahs** tegiga birlashtirildi. *Nabiy, Rasul, Rasulloh* kabi Islom dinining so‘nggi payg‘ambarini ifodalagan lug‘aviy birliklar **t:namesofprophecy** tegiga belgilandi. Shuningdek, islom dinida so‘nggi payg‘ambarga salavot aytish ibodat darajasida bo‘lib, salavotning turli 3 nomi ham bir guruhga jamlanib **t:salavah** tegiga jamlandi. Diniy matnlarda uchraydigan o‘ziga xosliklardan biri dinning yirik ulamolari va obro‘li shaxslarining ismlariga duo qo‘shilishidir. Roziyallohu anhu (m), rohimahulloh kabi ismga qo‘shiluvchi duolar **t:duo** tarzida teglandi. Izohtalab so‘zlar o‘rganilishi davomida arabiy lug‘aviy birliklar bilan ifoda etilgan asar nomlariga ham duch kelindi. Bu kabi lug‘aviy birliklar 10 tani tashkil qilib **t:booknames** tegi ostida shakllantirildi. Qo‘shimcha tarzda shuni aytish lozimki, dinning bir qancha sohalarida va ko‘nikmalarda mutaxassis va bilim va tajribasi yuqori insonlar ham alohida nomlar bilan atalgan. Bu kabi nomlar ba‘zi o‘rinlarda Daraja, ba‘zi kontekstlarda mutaxassislikni ham bildirishi mumkin. *Imom, muftiy, muhaddis, hofiz* kabi lug‘aviy birliklar ham **t:proficents** tegiga birlashtirildi. O‘rganilgan izohtalab lug‘aviy birliklar orasidan *harom, vojib* kabi amal turlari **t:typesofamal** tegiga joylandi. Islom dinining muqaddas kitobi – Qur‘oni karimning bo‘limlari, qismlarini ifodalashda ishlatilgan *Basmala, oyat, sura* kabi lug‘aviy birliklar **t:partsofQuran** tegi ostida birlashtirildi.

Glynn D. fikricha, korpus lingvistikasida kalit so‘zlar, so‘z birikmalarini aniqlash metodi lug‘aviy birikmalarining kontekstual ma‘nosini tadqiq qilishni osonlashtiradi. Kalit so‘z sifatida quyidagi 1-jadvalda ko‘rsatilganidek, “Kitob” denotati tanlab olindi. “Sahihul Buxoriy”, 1-juzida ushbu “kitob” so‘zi bilan aloqador 52 ta lug‘aviy birikmalar kelib chiqdi. Tahlilga ko‘ra, “Kitob” lug‘aviy birligi 7

xil o‘rinda turli kontekstual semantik ma‘no ifoda kasb etishi aniqlandi. “Sahihul Buxoriy” 1-juzida tartib bilan mavzulashtirilgan bo‘limlar nomi “kitob” deya ifodalangan. Masalan, quyidagi 2-chizmada “Kitob” so‘ning kontekstual ma‘nosi va ushbu so‘zning semantik tavsiflanishi interaktiv ko‘rsatildi.

ILM KITOBI - ilm mavzusidagi hadislar bo‘limi

3. ILM KITOBI
1-BOB.
ILMNING FAZILATI HAQIDA
Alloh taoloning so‘zi: «**Alloh sizlardan iymon keltirganlarni, xususan, ilm berilganlarni darajalarga ko‘tarur. Allah nima amal qilayotganingizdan xabardordir.**»
U Zot azza va jallaning so‘zi: «**Robbim, ilminni ziyoda qilgin.**»

2-chizma. “Kitob” lug‘aviy birligining kontekstga ko‘ra interaktiv tarzda semantik tavsiflanishi

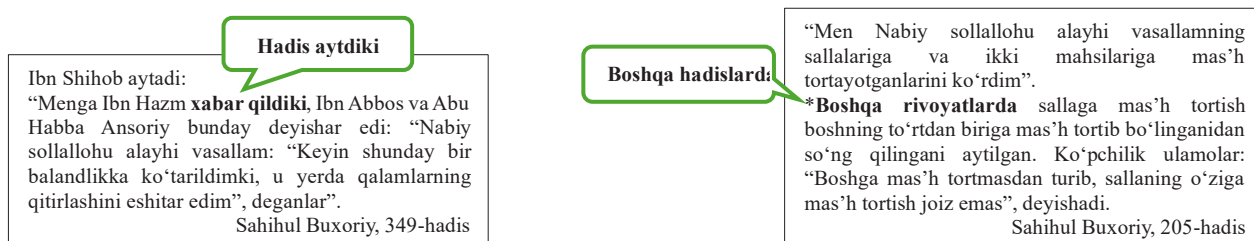
Quyidagi jadvalda esa “Kitob” so‘zining aynan hadis matni va izohlaridagi ma‘nolarining 6 o‘rinda kelishi kontekstual tahlil qilinib, semantik tavsif berildi. Shuningdek, “Kitob” so‘zining chastotasi ham tadqiq qilindi.

ID kod	Hadis raqami	Lug‘aviy birlik	Mazmuni	Manba	Chastotasi
13003	7	Ahli kitoblar	Ahli kitobga - Biror payg‘ambarga va uning Alloh taolodan keltirgan kitobiga, o‘lgandan keyin tirilish va oxirat hayotiga ishonadiganlar nasroniy va yahudiya aytiladi.	“Ayt: “Ey ahli kitoblar! Biz bilan sizning o‘rtamizdagi barobar so‘zga keling: Allohdan o‘zgaga ibodat qilmaylik, Unga hech narsani sherik qilmaylik va Allohni qo‘yib, bir-birimizni Robb qilib olmaylik”. Agar yuz o‘girsalar: “Guvoh bo‘linglar, biz musulmonmiz”, deb aytinglar”	6
15126	75	Kitobni	Kitobi - Qur‘oni karimni	Ibn Abbos roziyallohu anhumodan rivoyat qilinadi: “Rasululloh sollallohu alayhi vasallam meni bag‘irlariga bosib, “ Allohim, bunga Kitobni o‘rgat ”, dedilar”.	18
16253	103	Hisob-kitob qilinsa	Hisob-kitob - qiyomat kuni yaxshi-yomon amallarimiz o‘lchansa	Ibn Abu Mulayka shunday so‘zlab berdi: “Nabiy sollallohu alayhi vasallamning zavjalari Oisha roziyallohu anho o‘zi bilmagan biron narsani eshita, uni yaxshi bilib olmaguncha qayta-qayta so‘rayverar edi. Nabiy sollallohu alayhi vasallam: “ Kim hisob-kitob qilinsa, azoblanadi ”, dedilar. Oisha roziyallohu anho aytadi: “Men: “Axir Alloh taolo: “ Tezda, osongina hisob qilinur ” demaganmi?” dedim. Shunda u zot “ Bu bir arz*, xolos. Biroq kim (qattiq) hisob-kitobga tortilsa, halok bo‘ladi ”, dedilar».	3
18290	180	Fiqh kitoblari	Fiqh kitoblari - fiqhga doir asarlar	Hadisning izoh qismida kelgan matn Shu o‘rinda umumiy bir qoidani eslatib o‘tmoqchimiz. Bu va bunga o‘xshash masalalardagi tafovut mazhablar orasidagi tabiiy xilma-xillik hisoblanadi. Bu ixtilof Alloh taoloning O‘zi iroda qilgan va ummat uchun rahmat bo‘lgan ixtilofdir. Bunday masalalar bilan fiqh kitoblari orqali batafsil tanishish mumkin.	4

21326	762	Fotihatul kitob	Fotihatul Kitob - Fotiha surasi	Abdulloh ibn Abu Qatoda otasi roziyallohu anhudan rivoyat qiladi: “Nabiy sollallohu alayhi vasallam peshin va asming avvalgi ikki rak'atida “Fotihatul Kitob»ni va bittadan surani o'qir edilar. Gohida bizga oyatni eshittirib ham qo'yar edilar”.	6
23491	778	Ummul Kitob	Ummul Kitob - Fotiha surasi	Abdulloh ibn Abu Qatoda otasi roziyallohu anhudan so'zlab berdi: “Nabiy sollallohu alayhi vasallam peshin va asr namozlarining oldingi ikki rak'atida Ummul Kitob va u bilan birga biror surani o'qir edilar. Gohida oyatni bizga eshittirib ham qo'yar edilar. Birinchi rak'atni uzun qilar edilar”.	4

2-jadval. “Sahihul Buxoriy” asari asosida “Kitob” lug‘aviy birligining turli kontekstual ma’nolari va metodlar tahlili natijasi

Endi asarda eng ko‘p uchraydigan so‘zlardan biri “hadis” so‘zini olib tahlil qilib ko‘rsak. 1-juzda “Hadis” denotati 761 o‘rinda ishlatilgan bo‘lib, ushbu lug‘aviy birlikni kontekstga ko‘ra semantik maydonlarini aniqlab, mavzuyimizning asl maqsadi bo‘lgan semantik tavsiflashning ahamiyatini tahlil qilnadi. Quyida esa ayni shu birlikni mavzuiy modellashirish metodi ostida tadqiq qilib, ilmiy muammo yechimi ifodalanadi. Asarda “hadis” so‘zining ma’nodoshlari (xabar, rivoyat, sunnat, asar) ham o‘rin olgan. Bu so‘zlar zohiran izohtalab so‘zdek tuyulmasa-da, ammo arab tilining nozik jihatlari sabab mazkur ma’nodoshlikni kontekstual ochib berishning ahamiyati muhim. Quyidagi chizma orqali bu ma’nodoshlik interaktiv tarzda ochib berilgan.

3-chizma. Izohtalab so‘zlarning interaktiv tarzda semantik tavsiflanishi

Ma’lumki, denotatlarning faoliyatidagi bir xillik yoki o‘zaro o‘xshashlik ularning nomlarini ifodalovchi so‘zlar orasidagi leksik-semantik aloqadorlikka asos bo‘ladi [13:10]. Mazkur aloqadorlikni diniy manbalarda, xususan, islomiy manbalarda ifodalash nihoyatda diqqatli ish bo‘lib, birgina no‘to‘gri yondashuv mazmunning o‘zgarib ketishiga sabab bo‘lishi mumkin. Ayni lug‘aviy birlik “hadis”ni semantik maydon va munosabatini o‘rgangan holda mavzuiy guruhlashtirish metodidan olingan natijalar quyidagi 2-jadvalda ifodasini topdi.

“Sahihul Buxoriy” 1-juz, 2019-yilgi nashrida [14] qo‘llanilgan “hadis” denotatini 761 o‘rinda kontekstga ko‘ra foydalanishi tadqiq qilinib, “hadis” so‘zi doirasida olib borilgan mavzuiy guruhlashtirish 7 xil semantik maydon teglari asosida kiritildi, leksemalararo munosabat o‘rganildi.

<i>Semantik maydonni teglash</i>	<i>Semantik lug'aviy birliklar</i>	<i>Semantik munosabat turlari</i>
t:education	Hadis ilmi, hadisshunoslik, hadis sohasi	Giperonim
t:places	Hadis maktablari, hadis majlislari	Funksionimiya
t:grades	Sahih hadis, zaif hadis, illatli hadis, taqririy hadis, ahkom hadis, sho'zz hadis, munkar hadis	Graduonimiya
t:components	Hadis matni, hadis sanadi, hadis bayoni, roviy	Partonomiya
t:booknames	"Qirq hadis", "Ming bir hadis"	Gipo-giperonomik
t:practice	Hadis yozib olish, hadis keltirish, hadis izlash, hadis jamlash	Funksionimiya
t:experts	Hadis olimi, hadis hofizi, muhaddis, hadis mashoyixlari, hadis o'quvchi, hadis eshituvchi, hadis so'rovchi, hadis ahllari, hadis himoyachisi	Iyerarxik munosabat

3-jadval. *Semantik tavsiflashning mavzuiy guruhlashtirish, semantik teglash metodi va leksim-semantik guruh idodalangan interaktiv jadval*

Semantik teg bir xil semantik guruhga mansub so'z va so'z birikmalarini birlashtiradi. Foydalanuvchi yoki tadqiqotchining qidiruvda samaradorlikka erishishi uchun ham qidirish filtrida semantik maydon ko'rsatiladi, jarayon esa semantik teglar asosida amalga oshiriladi. Ushbu tadqiqotda "Hadis" lug'aviy birligi doirasida kelgan so'zlar 7 ta semantik maydonga ajratildi: **t:education** – "Hadis" so'zi doirasidagi ta'limga aloqador so'zlar (3 ta so'z), **t:places** – ushbu lug'aviy birlik doirasidagi joy nomlari (2 ta so'z), **t:grades** – hadis darajalari (7 ta so'z), **t:components** – hadisning qismlari, **t:booknames** – hadisga doir kitoblar nomlari, miqdorlari, **t:practice** – hadis ilmiga doir amaliy faoliyatlar, **t:experts** – hadis ilmi mutaxassislari. Diniy matnlarni raqamli texnologiyalar vositasida o'qishli tarzda taqdim etish uchun grammatik va semantik teglashni o'rganish va undan amaliyotda foydalanish muhim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada diniy matnlarni semantik tavsiflash metodlari aniqlanib, matnni tushunishni osonlashtiruvchi semantik tavsiflar kontekstual tarzda tadqiq qilinganligi, semantik munosabatlar tahlili va semantik teglash metodi natijalari tadqiq qilindi. Ushbu tadqiqot natijalari orqali qidiruv tizimlari va tarjimon tizimlarida diniy matnlar bilan bog'liq so'rov va tarjima sifatining oshirilishi, katta ma'lumotlar bazasining takomillashuviga erishiladi. Leksikografiya, ontologiya doirasidagi tadqiqotlarning samarali bo'lishiga xizmat qiladi.

"Sahihul Buxoriy" 1-juz asarida 428 ta izohtalab so'z o'rganildi. Shu lug'aviy birliklar orasidan 10 ta semantik maydon ajratilib, teglandi. 52 o'rinda kelgan "Kitob" va 761 o'rinda kelgan "Hadis" lug'aviy birliklari doirasida izohtalab so'zlar tahlil qilinib, kontekstual tarzda qisqa semantik tavsiflar berildi. Natijada bu tavsiflar orqali korpusda diniy matnlarni tushunish osonlashdi. Semantik tavsiflashning ahamiyati ochib berildi.

"Hadis" lug'aviy birligini tadqiq qilish davomida obyektida kelgan ma'nodoshlari - "xabar". "rivoyat" denotatlari ham semantik tadqiq qilindi. Denotatlar orasida vujudga kelgan semantik munosabatlar o'rganildi. Ushbu tadqiqot lingvistik va semantik tadqiqotlar uchun ahamiyatli bo'lib, diniy matnlarda uchrashi mumkin bo'lgan funksionimiya, graduonimiya, partonomiya, iyerarxik munosabat, komponent kabi semantik munosabatlar tahlilli interaktiv tarzda taqdim qilindi. Xulosada bu tahlillar diniy matnlarni semantik o'rganishning ahamiyati misollar bilan aniqlandi.

Tanlab olingan kalit soʻzlar asosida “Kitob” lugʻaviy birligining kontekstga koʻra 7 xil maʼnosi oʻrganildi. Birliklarning chastotasi aniqlandi, semantik izoh kiritildi. “Sahihul Buxoriy” 1-juzida kelgan “Hadis” soʻzi doirasida kelgan birikmalar 7 xil semantik guruhlariga ajratildi. Teglandi. Semantik munosabat aniqlandi. Natijada foydalanuvchi yoki tadqiqotchining qidiruvda samaradorlikka erishishi uchun ham qidirish filtrida semantik maydon koʻrsatildi. Ushbu tadqiqot tahlillari ontologiya, leksikografiya va semantika doirasidagi ilmiy muammolar yechimiga muhim lingvistik asos boʻlishi aniqlandi. Diniy matnlarda uchraydigan soʻzlarni sharxlash yoki xulosa chiqarib olishdan avval uning maʼnolarini yaxshilab oʻrganish zarurati va diniy matnlar tarjimai jarayonida bularga ahamiyat berish zaruriyati ochiqlab berildi.

Toʻrtinchi sanoat inqilobi davri korpus lingvistikasini yanada taraqqiy etishini talab qilmoqda. Ushbu maqolada amaliy tadqiq qilingan korpus lingvistikasida diniy matnlardagi izohtalab soʻzlarni semantik tavsiflashning tahlil qilingan 3 xil metodlari kelgusi semantik, lingvistik, ontologik tadqiqotlar uchun qiymatli manba boʻla oladi.

MANBA VA ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. GANIYEV, A.O. The role of Central Asian scholars in Islamic civilization // The Light of Islam. – 2022.
2. GLYNN, D., ROBINSON, J. Techniques and tools. Corpus methods and statistics for semantics. – John Benjamins, 2022.
3. The fourth industrial revolution: A historical and conceptual review // Journal of Economics and Administrative Sciences. – 2024. – Vol. 30, №141. – P. 154–172.
4. BRAVO, M.C., RODRÍGUEZ, J., PASCUAL, J. SDWS: Semantic Description of Web Services // International Journal of Web Services Research. – 2014.
5. AL-SULAITI, L., ATWELL, E. The design of a corpus of contemporary Arabic // International Journal of Corpus Linguistics. – 2006. – Vol. 11, №2. – P. 135–171.
6. SAFAROVA, R. Leksik-semantik munosabatning turlari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1996. – B. 10.
7. ISMAIL, O. Corpus linguistic tools for historical semantics in Arabic // International Journal of Arabic-English Studies. – 2014.
8. ALQARNI, M. Embedding search for Quranic texts based on large language models. – 2024.
9. ALTMAYER, S., KLEIN, C. “Spirituality” and “Religion” – Corpus Analysis of Subjective Definitions in the Questionnaire // In: STREIB, H., HOOD, R., Jr. (eds). Semantics and Psychology of Spirituality. – Springer, Cham, 2016. – P. 123–136. https://doi.org/10.1007/978-3-319-21245-6_8
10. NANDAN, M.A.D., GODBOLE, I., KAPPARAD, P.M., BHATTACHARJEE, S. Comparative analysis of religious texts: NLP approaches to the Bible, Quran, and Bhagavad Gita // Proceedings of the New Horizons in Computational Linguistics for Religious Texts. – Abu Dhabi, UAE: Association for Computational Linguistics, 2025. – P. 1–10.
11. NANDAN, M.A.D., GODBOLE, I., KAPPARAD, P.M., BHATTACHARJE, S. Comparative analysis of religious texts: NLP approaches to the Bible, Quran, and Bhagavad Gita. – 2025.
12. ISMAIL, O., YAGI, S., HAMMO, B. Corpus linguistic tools for historical semantics in Arabic. – 2014.
13. SAFAROVA, R. Leksik-semantik munosabatning turlari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1996. – B. 10.
14. SHAYX, M.S.M.Y. Sahihul Buxoriy. 1-juz. – Toshkent: Hilol-nashr, 2019.